

І.Л. ЗІНЧЕНКО

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

УДК 343.131(477)

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ¹

Розглянуто поняття та властивості системи принципів кримінального процесу України, запропоновані нові види їх класифікації.

З позиції теорії систем право в цілому являє собою відкриту, незавершену (динамічну) систему, якій властива деяка стабільність її елементів. Ця стабільність багато в чому зумовлюється наявністю принципів, внутрішньо правова функція яких полягає у встановленні всіх компонентів юридичної надбудови держави, внесення у неї одноманітності. Без єдності принципів, що пронизують усе право в цілому, важко говорити про єдину систему права та взаємовідповідність окремих її частин [1, с.12].

Відсутність єдиного розуміння в понятті принципів кримінального процесу спонукала багатьох вчених займатися розробкою цієї проблеми. Найбільш значні праці представлені О.М. Ларіним, І.В. Тирічевим, Т.М. Мірошниченко, Т.М. Добровольською, які говорили про єдину, несуперечливу, внутрішньо узгоджену систему принципів кримінального процесу. Тому мета нашого дослідження полягає у визначенні поняття та властивості системи принципів кримінального процесу. Його новизна міститься у розподілі принципів кримінального процесу України за такими критеріями, що потребують або не потребують розробки механізму їх реалізації.

Достатньо повно коло проблемних питань, пов'язаних із системою принципів кримінального процесу, було розглянуто свого часу М.М. Полянським [2, с.81]. У рамках дослідження даної проблеми не можна погодитись з позицією М.П. Давидова, який під системою принципів розуміє, перш за все, їх сукупність і порядок розташування [3, с.4]. Система (від греч. «system») – ціле, складеність частин) – сукупність елементів, які знаходяться у відношеннях і зв'язках між собою та формують відповідну цілісність та єдність. Філософське розуміння категорії «система» полягає в тому, що – це ціле, яке створюється з певних частин. Тобто, важливим є не тільки зміст елементів, які складають систему, але й зв'язки, які існують між ними, їх цілісність та єдність [4, с.10]. Але та чи інша множина об'єктів може бути визнана системою лише при наявності системоутворюючих зв'язків. Вони забезпечують властивість цілісності системи. В своїй сукупності всі принципи кримінального процесу створюють стійку систему основ, які не суперечать одна одній і мають визначальний характер, в якій кожен принцип пов'язаний як зі всією системою права, так і з іншими принципами. До

числа основоположних або принципових положень цієї системи за законами логіки повинні бути віднесені лише такі положення, які відображають в собі зміст окремих норм цієї системи, відповідаючи при цьому наступним умовам:

- зв'язаність загальністю цілей та задач;
- відсутність внутрішніх протиріч;
- зміст кожного не може повністю зводитись до змісту будь-якого іншого, але в той же час повинно відображати таку сторону цієї системи, без якої неможливо правильно та повно здійснити задачу, що стоять перед цією системою.

Якщо ж у системі правових принципів фігурує судження, яке може бути повністю зведено до якого-небудь принципу тієї ж системи, його включення в систему принципів є неможливим [5, с.63].

Під системою розуміється безліч елементів, що знаходяться у відповідних відносинах і пов'язані один з одним, які утворюють визначену цілісність – єдність. Відповідно, система кримінального процесу містить у собі всю сукупність принципів даної галузі права в їхньому співвідношенні та взаємозалежності. Регулюючий вплив на правозастосовчу практику здійснюють також принципи, що закріплені не в процесуальному, а в іншому законі. Так, процесуальний закон не містить правило, за яким всі сумніви, які існують у справі, повинні тлумачитись на користь обвинуваченого. Однак дане положення одержало закріплення в Конституції України. Крім того, процесуальні відносини визначаються принципами, що виходять за рамки кримінального процесу (наприклад - гуманізм, справедливість). Ці загальносоціальні принципи або зовсім не закріплюються в процесуальних законах, або одержали в них лише часткове відображення. Так, у нормах кримінально-процесуального права про справедливість говориться лише стосовно покарання. Проте ідея справедливості пронизує всю процесуальну систему.

Принципи процесу не з'являються, не зникають і не міняють свого змісту в залежності від суб'єктивного погляду та бажання окремих осіб. Зміст, співвідношення та зв'язок принципів між собою об'єктивно обумовлені. Це, в свою чергу, свідчить про те, що система принципів процесу не випадкова сума згрупованих положень, що характеризуються єдністю цілей та завдань сукупності самостійних за своїм змістом, але взаємопов'язаних та об'єктивно обумовлених положень, утворюючих саме в цій сукупності ту якісну єдність, без якої відповідний тип

¹ Первинна рекомендація з напрямку досліджень: канд. юрид. наук Філін Д.В. (НЮАУ).

судочинства втрачає свій сенс. Саме цим і визначається значення процесуальних принципів для успішного вирішення завдань судочинства [6, с.57]. Об'єктивна взаємобумовленість та зв'язок принципів кримінального судочинства чітко відображається навіть при їх співвідношенні один з одним. Так, наприклад, рівність громадян перед законом і судом в умовах багатонаціональної держави, обов'язково повинна передбачати надання кожному учаснику процесу право ознайомитись з матеріалами справи на рідній мові. Відсутність подібних прав не тільки порушила би рівність громадян перед законом та судом, але одночасно становила б перепону по встановленню об'єктивної істини в справі.

У теорії кримінального процесу можна зустріти спроби значного розширення системи принципів кримінального процесу. Так, захист прав потерпілого від злочину проголошується В.М. Биковим як новий принцип кримінального процесу, але з цієї пропозицією не можна погодитися, оскільки розширення прав даної особи в кримінальному судочинстві свідчить про наявність у чинному законодавстві недоліків щодо соціального статусу потерпілого [7, с.69]. Джерелом заповнення цього недоліку є принцип судового захисту прав і свобод людини і громадянина. Держава забезпечує потерпілому доступ до правосуддя і компенсацію збитків у випадках, встановлених законом. У юридичній літературі існує думка, що імунітет свідка розглядається як новий принцип правосуддя в кримінальних справах. Ця позиція викликає серйозні заперечення. Принцип – це керівна основа, що пронизує всю процесуальну діяльність по здійсненню правосуддя, а так само різні стадії процесу й інститути кримінально-процесуального права. Правило імунітету свідка є основним лише в доказовій діяльності і поширюється тільки на одного суб'єкта процесу, не має властивості загальності, характерної для будь-якого принципу процесу. Тому імунітет свідка варто розглядати як інститут процесуального права. У теорії права поняття «інститут» означає сукупність правових норм, що регулюють однорідні суспільні відносини, пов'язані між собою в якості самостійної відособленої групи, і для яких характерна внутрішня єдність в регулюванні відповідного питання. Головна функція правового інституту полягає в забезпеченні регулювання суспільних відносин даного виду.

Поряд з цим слід зазначити і протилежну тенденцію – необгрунтоване звуження системи принципів кримінального процесу. Так, М.М. Биков, А.С. Кобліков із незрозумілих причин не включають у систему принципів кримінального процесу повне, всебічне й об'єктивне дослідження обставин справи [7, с.49]. Цей принцип не знайшов свого законодавчого вираження в Конституції України. В кримінальному процесі є і такі керівні засади, що не зафіксовані в основному законі держави. Конституція не ставила за мету вичерпати все законодавство про кримінальне судочинство, у тому числі і всі його принципи. Конституція України передбачила лише такі правові положення, яким законодавець вважав за потрібне надати конституційне значення.

У кримінально-процесуальній літературі загальновищаною є класифікація принципів на загальноправові, міжгалузеві та галузеві. Зв'язок загальноправових, міжгалузевих і галузевих принципів права в філософському розумінні – це співвідношення загального, особливого та окремого. Ні загальне не існує без особливого та окремого, ні окреме без особливого та загального. Часто підкрес-

люється, що загальноправові принципи права втілюються в його галузевих (міжгалузевих) принципах. І це дійсно так, якщо тільки пам'ятати про те, що самі загальноправові принципи є найбільш абстрактним виразом галузевих (міжгалузевих) принципів, які не менш пов'язані з реальним життям, ніж загальноправові принципи, але у відносно обмеженій юридичній сфері. Тому галузеві (міжгалузеві) принципи права не можна розглядати лише як доповнення до загальноправових принципів.

В кримінально-процесуальній літературі існує класифікація принципів на ті, що закріплені в Конституції України, і ті, що хоча в Конституції не закріплені, але з неї витікають. Така класифікація має право на існування, оскільки вона дозволяє підкреслити важливе процесуальне значення окремих конституційних принципів кримінального процесу. Але це зовсім не означає, що є різниця в силі імперативу, нормативності закріплення у Конституції та інших законах принципів, оскільки принцип – це завжди узагальнена сутність явища, а суті не буває більше або менше, її завжди буває стільки, щоб надати явищу, предмету якісної самобутності. Принципи кримінального процесу відрізняються між собою за своїм змістом. Маючи високу ступінь загальності, принципи права надають єдність правовому регламентуванню кримінально-процесуальної діяльності. Крім того, в юридичній літературі існує щонайменше два погляди на систему принципів кримінального процесу. Перший погляд полягає в тому, що в кримінальному процесі існує дві системи принципів: судустрою та чисто процесуальні. До принципів судустрою відносять такі, які визначають компетенцію різних ланок судової системи в ході розслідування та вирішення справи, та вимог до організації самого суду. Чисто процесуальними називаються принципи, що пов'язані зі встановленням правового статусу особи в кримінальному процесі. Інша точка зору полягає в тому, що в кримінальному процесі існують принципи судустрою та судочинства [4, с.16], та яка має перевагу тому, що система принципів судочинства «поглинає» систему принципів судустрою, як обслуговуючу її, з метою вирішення завдань кримінального процесу, і в цьому разі система принципів кримінального процесу являє собою цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів, що існують в єдності.

В кримінально-процесуальній літературі можна зустріти спроби здійснити розподіл принципів організації і діяльності судів. М.П. Давидов стверджує, що колегіальність при розгляді кримінальних справ – це принцип організації та структури судових органів, а незалежність суддів і підкорення їх тільки закону, національна мова судочинства, гласність розгляду справи, забезпечення обвинуваченому права на захист – це принципи кримінально-процесуальної діяльності, які не мають відношення до організації та структури судових органів [3, с.5]. Колегіальність у роботі суду розглядається М.П. Давидовим як принцип, який визначає тільки організацію та структуру судових органів, хоча вже в самій назві цього принципу підкреслюється його відношення не тільки до побудови, але й до діяльності судів, оскільки мова йде про колегіальний розгляд і вирішення справ, а будь-яке недотримання цієї колегіальності було би грубим порушенням кримінально-процесуального законодавства. Разом із тим, принцип гласного розгляду справи судом, який має, здавалося б, виключно процесуальний характер, має також певний судустрійний зміст. Проведення судових засідань в умовах гласності розширює та закріплює зв'язок суду з

громадськістю, і тому має відношення не тільки до діяльності, але й до організації судових органів.

На наш погляд, правильним було би здійснити класифікацію принципів кримінального процесу на ті, які не потребують розробки механізму їх реалізації (наприклад, принцип недоторканності особи, презумпція невинуватості), та ті, які потребують розробки механізму реалізації (наприклад, принцип забезпечення підозрюваному, обвинуваченому права на захист, публічності процесу та інші). Крім того, враховуючи те, що форма закріплення принципів процесу може бути різною, правильною є їх класифікація на ті, які безпосередньо закріплені в конкретних правових нормах, наприклад, здійснення правосуддя тільки судом (ст.15 КПК), гласність судового розгляду (ст.20 КПК), та ті, які можуть впливати з ряду процесуальних норм, наприклад, публічність процесу (ст.4, 29, 45, 47 КПК)

Та обставина, що в діючому Кримінально-процесуальному кодексі принципи не виділяються із загальної маси вимог, свідчить про істотні недоліки законодавчої техніки. Тому в майбутньому Кримінально-процесуальному кодексі необхідно відвести принципам окремий розділ чи главу, де сформулювати визначення принципів, дати їх перелік, а в подальшому привести у відповідність з ними зміст решти загальних та спеціаль-

них норм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабаш А.С. Природа российского уголовного процесса, цели уголовно-процессуальной деятельности и их установление. –СПб.: Юридический центр Пресс, 2005. – 255 с.
2. Полянский Н.Н. Очерк развития советской науки уголовного процесса. –М.: Юрид. лит., 1960. –197 с.
3. Давидов П.В. Принципы советского уголовного процесса. –Свердловск: Юрист, 1957. –50 с.
4. Мірошніченко Т.М., Філін Д.В. Система принципів кримінального процесу: Конспект лекцій. –Х: Нац. юрид. академія України, 1995. –40 с.
5. Якуб М.Л. Процессуальная форма в советском судопроизводстве. –М.: Юрид. лит., 1981. –144 с.
6. Максютин М.В. Теория юрисдикционного процесса. –М.: Моск. психолого-социальный ин-т, 2004. –200 с.
7. Алиев Т.Т., Громов Н.А. Основные начала уголовного судопроизводства. –М.: Изд-во Норма, 2003. –240 с.

Надійшла до редколегії 25.01.2006

ЗИНЧЕНКО І.Л. СИСТЕМА ПРИНЦИПОВ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА УКРАИНЫ И ПРОБЛЕМЫ ИХ КЛАССИФИКАЦИИ

Рассмотрены понятие и свойства системы принципов уголовного процесса Украины, предложены новые виды их классификации.

ZINHENKO I.L. SYSTEM PRINCIPLES OF UKRAINE CRIMINAL PROCEDURE AND PROBLEMS OF CLASSIFICATION

It is considered the main conceptions and characteristics of the system of principles criminal procedure of Ukraine, it is proposed new aspects of their classification.